

PASSIE VOOR DE PASSIE

Ernst van den Hemel

PASSIE VOOR DE PASSIE

*De Matthäus, The Passion en andere
passiespelen in ontkerkelijkt Nederland*

 ten have

Verantwoording illustraties:

De foto's van de meezing-Matthäus, The Passion en The Passion Nunspeet zijn van de auteur. De overige afbeeldingen behoren tot het publieke domein.

© 2020, Uitgeverij Ten Have

Postbus 13288

3507 LG Utrecht

www.uitgeverijtenhave.nl

Omslag Villa Grafica

Foto auteur Mats van Soolingen

ISBN 978 90 259 0857 7

ISBN e-book 978 90 259 0858 4

NUR 694

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Uitgeverij Ten Have vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Inhoud

Woord vooraf	7
Inleiding: Passie voor de passie in hedendaags Nederland	9
1. Brood en passiespelen: Passie als leed en feelgoodbegrip	19
2. Bach als Nederlander? Passie voor de Matthäus-Passion	48
3. Jezus op de fiets: The Passion – een universeel verhaal van verbinding of reli-kitsch?	70
4. Jezus in Amsterdam Zuidoost, Tegelen, Twente en de Biblebelt: Lokale passie, religie en identiteit	97
5. Conclusie: Waarom mensen passie spelen	114
Dankwoord	121
Noten	123

Woord vooraf

Deze studie naar passie in hedendaags Nederland komt voort uit het project *HERILIGION: Vererfgoedisering van religie en sacralisering van erfgoed*, een van de vele onderzoeksprojecten van het Meertens Instituut en het Humanities Cluster van de KNAW naar hedendaagse cultuur in Nederland. Vanuit een dynamische opvatting van cultuur wordt geprobeerd inzichtelijk te maken hoe mensen door middel van ritueel, erfgoed, religie en populaire cultuur houvast proberen te vinden in een complexe door diversiteit gekenmerkte, voortdurend veranderende wereld.

INLEIDING

Passie voor de passie in hedendaags Nederland

Elk jaar tijdens de paastijd beleven miljoenen Nederlanders een opvoering van het lijdensverhaal van Christus. Of het nu gaat om de Matthäus-Passion, The Passion of een van de vele andere passiespelen, in Nederland is er sprake van een opvallende populariteit van het verhaal van de kruisiging van Christus. Wat betekent deze passie voor de passie?

Wat dit zo'n complexe maar daarom ook zo'n interessante vraag maakt is dat er meerdere dimensies in samenkomen. De populariteit van het lijdensverhaal van Jezus in hedendaags Nederland is verbonden aan ontkerkelijking en de zoektocht naar nieuwe zingeving en rituelen, aan zorgen over nationale identiteit, maar ook aan ontwikkelingen in de entertainmentcultuur. De vraag waarom kerken, concertgebouwen en pleinen elke paastijd volstromen is verbonden aan al deze 21ste-eeuwse veranderingen. Het antwoord is zo divers als Nederland zelf.

Denk alleen maar eens aan welke verschillende associaties het woord passie allemaal oproept. U denkt bij de term misschien aan een persoonlijke passie. Dat kan een geliefde, werk, sport, fotografie of zingen zijn. Passie is daarmee een persoonlijke activiteit die vervulling geeft en kenmerkend voor u is. Het kan natuurlijk ook dat u licht cynisch met uw ogen rolt bij het woord. U associeert passie wellicht met goedkope, licht erotische flutromannetjes of met schmierende reclameteksten waarbij passie te pas en te onpas wordt

gebruikt om producten aan te prijzen. Misschien heeft u associaties met de Matthäus-Passion of andere passiecomposities. U voelt daarbij niet per se iets religieus, maar een diepe waardering voor muzikale kwaliteit. Het kan ook dat u bij passie juist wel denkt aan de passie van Christus, het lijden, de kruisiging, de wederopstanding en de troost of inspiratie die daardoor ervaren wordt. Welke van deze associaties ook in u opkomt, u heeft allemaal in zekere zin gelijk. Passie betekent vandaag de dag namelijk al deze dingen. De diverse associaties en betekenissen van het woord laten zien hoe breed toepasbaar en populair passie geworden is.

Eenzelfde diversiteit speelt mee bij de populariteit van het lijdensverhaal van Christus in Nederland. Dat het passieverhaal emoties losmaakt is wel duidelijk, maar wat het passieverhaal voor de diverse burgers in Nederland betekent is nog niet zo makkelijk te achterhalen. Wat voelt, bijvoorbeeld, een babyboomer met religie-allergie bij het zingen van ‘Erbarme Dich’ in de meezing-Matthäus? Wat betekent een groot lichtgevend kruis dat jaarlijks tijdens The Passion voor de ogen van een televisiepubliek van meer dan drie miljoen kijkers door de straten gedragen wordt? Is dit religie? Hoogcultuur? Plat vermaak?

Ik zal me daarbij niet richten op wat de *echte* betekenis van het passieverhaal is. Er zijn genoeg boeken geschreven over de ware betekenis van de Matthäus, en of hij thuishoort in een kerk of in een concertgebouw. Elk jaar is er volop debat over de vraag of The Passion plat entertainment is of een overtuigende terugkeer van religie in het publieke domein. In plaats van bij te dragen aan deze discussies wil ik in dit boek juist deze uiteenlopende claims als onderzoeksmateriaal nemen. Waarom maken passiespelen zoveel verschillende emoties los? Waarom maken mensen zich er druk over of er wel of niet geapplaudiseerd moet worden bij de Matthäus-

Passion? Waarom spreekt The Passion zowel christenen aan als niet-gelovige mensen? Ik zal daarbij ook ogenschijnlijk platvloersere zaken meenemen in mijn analyse, elementen die organisatoren liever onbesproken laten. Wat zijn de minder verheven associaties die het passieverhaal oproept? Wat betekent het als er tijdens The Passion ‘bier en tietten’ geroepen wordt? Wat voor emoties worden er verbonden aan een Marokkaanse acteur uit Venlo die Jezus speelt? We zullen daarbij zien dat alhoewel het passiespel vaak als een verheffend verhaal van verbinding gepresenteerd wordt, het verhaal van Christus zich ook leent voor emoties als afkeer, uitsluiting en discriminatie. Wie hierbij gelijk heeft is niet de vraag die ik in dit boek centraal wil stellen. De belangrijkste vraag waar dit boek om draait is: hoe en waarom verbinden al die verschillende mensen hun emoties aan de passiespelen en wat zegt dat over de huidige Nederlandse maatschappij?

Ik laat hierna zien hoe deze vraag door middel van historische contextualisering, veldwerk, interviews en sociale media-analyse beantwoord kan worden.¹ In de periode van 2016 tot 2019 heb ik verschillende uitvoeringen van de Matthäus-Passion bijgewoond, ik heb daarbij geobserveerd wat er plaatsvindt, maar ook zangers en publiek gesproken en geïnterviewd. Ik ben bij The Passion geweest, ik heb op het plein gestaan, ben meegelopen met het kruis, en heb mensen gevraagd naar hun ervaringen. Ik ben naar de After Passions geweest en ik heb zo veel mogelijk socialmediadata verzameld om in kaart te kunnen brengen hoe mensen online over The Passion spreken. Ik ben naar kleinere passiespelen geweest, op de Biblebelt, in Limburg en op de Veluwe. Bij deze observaties heb ik me afgevraagd hoe mensen passiespelen gebruiken om zichzelf een plaats te geven in een veranderende maatschappij en welke rol emotie daarbij speelt.

Daarmee is dit boek niet alleen een verkenning van hedendaagse passiespelen, maar geeft het ook zicht op hedendaags Nederland en beschrijft het hoe traditie, religie en ritueel, populaire cultuur en hoogcultuur nieuwe vormen en betekenissen krijgen. Hiermee illustreert *Passie voor de passie* ook welk soort onderzoek er aan het Meertens Instituut zoal uitgevoerd wordt.

Wat is een passiespel?

Wanneer ik vertel dat ik onderzoek doe naar passiespelen, en dat ik daarmee de Matthäus-Passion, The Passion en andere passiespelen bedoel, trekken mensen niet zelden hun wenkbrauwen op. ‘The Passion?! Ik ben meer van de Matthäus,’ voegde een hoogleraar me toe, met nauwelijks verholen afkeer. Er zit, in de beleving van deze collega, en ik vermoed van veel andere mensen, een wereld van verschil tussen het ene lijdensverhaal van Christus en het andere, tussen populaire cultuur en hoogcultuur. En toch worden in dit boek deze verschillende culturele fenomenen naast elkaar besproken als passiespel. Dit roept de vraag op wat eigenlijk een passiespel is. Wat hebben verschillende passiespelen met elkaar gemeen?

Uiteraard zijn er belangrijke verschillen aan te wijzen. De Matthäus-Passion staat bekend als magnum opus van een van de grootste, zo niet de allergrootste, componisten die de mensheid voortgebracht heeft. Bovendien is er al sinds eind negentiende eeuw een opvoeringstraditie in Nederland waar de beste musici ter wereld hun talenten wijden aan het opvoeren van dit stuk. De Matthäus-Passion heeft kortom een sterk hoogcultureel imago dat al meer dan een eeuw teruggaat. Het televisiespektakel The Passion geeft een heel

andere vorm aan het lijdensverhaal van Christus. Sinds de eerste editie van 2011 wordt in een telkens wisselende stad in Nederland een multimediale performance opgevoerd, inclusief processie waarbij een groot lichtgevend kruis naar het podium gedragen wordt. De bijbelse personages, gespeeld door bekende Nederlanders, omlijsten het lijdensverhaal van Christus met Nederlandstalige popliedjes. Het publiek wordt op veel verschillende manieren aangespoord te participeren in dit evenement. En de Passiespelen in Tegelen, met honderden amateurtoneelspelers en een nagebouwd Jeruzalem, staan weer in een heel andere traditie, namelijk die van een sterk lokaal gewortelde en katholieke traditie van passiespelen.

Toch hebben ze ook veel met elkaar gemeen en heeft het een meerwaarde om ze naast elkaar te bespreken. Ten eerste gaat het hier natuurlijk om opvoeringen van hetzelfde religieuze verhaal. Een passiespel vertelt het verhaal van de laatste dagen van Christus. Het besteedt daarbij aandacht aan het leed van Christus, aan verraad, rouw en verdriet maar ook aan hoop en liefde. We zien in de diverse uitvoeringen van dit verhaal hoe divers een religieus verhaal voortleeft in hedendaags Nederland. Ten tweede geven de passiespelen niet alleen een inkijkje in de status van een religieus verhaal, maar ook in de Nederlandse maatschappij zelf. Bij al deze passiespelen wordt getracht een vertaling te maken van het lijdensverhaal van Jezus voor een divers en gedeeltelijk ontkerkelijk publiek. Voor de organisatoren van The Passion is 'het verhaal van Jezus een verhaal van verbinding en hoop in tijden van verwijdering en polarisatie.'² De Matthäus-Passion wordt niet alleen als een mooi stuk klassieke muziek gezien, maar ook als belangrijk erfgoed en bron van kennis en beleving van de christelijke wortels van de westerse cultuur. De Passiespelen in Tegelen worden, zoals de opname op de nationale inventaris immaterieel erfgoed in 2014 liet zien,

gewaardeerd omdat ze een diverse gemeenschap bij elkaar brengen rondom een ‘actueel en aantrekkelijk verhaal’. Passiespelen zijn daarmee opgenomen in, en symptoom van, bredere maatschappelijke ontwikkelingen waarin aan religie, erfgoed en gemeenschap nieuwe betekenissen en gevoelens worden toegekend.

Een derde overeenkomst is dat passiespelen niet alleen uitvoeringen zijn, het zijn ook rituelen waarbij participatie centraal staat. De Matthäus-Passion is niet alleen een uitvoering, zij is op meerdere manieren uitgegroeid tot landelijk ritueel: van het jaarlijks luisteren op de platenspeler tot het bezoek van kabinetsleden aan de uitvoering in Naarden. Hierbij is er ook veel aandacht voor hoe je het beste deel kunt nemen aan dit ritueel. Hoe moet je je gedragen bij een uitvoering? Applaudisseer je of niet? Wat word je geacht te voelen? Ook The Passion is een ritueel. Alhoewel de eerste uitvoering pas in 2011 plaatsvond hadden de organisatoren het in 2013 al over ‘het jaarlijkse ritueel’ van The Passion. De processie met het neon-kruis laat verder zien dat dit passiespel niet alleen een verhaal vertelt maar ook een ritueel toevoegt aan het Nederlandse culturele leven. De passiespelen in Hertme en Tegelen, bijvoorbeeld, staan bekend om de honderden amateurtoneelspelers die samen het bijbelse Jeruzalem tot leven wekken in respectievelijk de Veluwe en Limburg.

De Matthäus-Passion, The Passion en andere passiespelen in Nederland zijn daarmee voorbeelden van wat Irene Stengs *high density events* noemt. In haar oratie definieert Stengs een high density event als ‘een intense gebeurtenis waarvan de ontwikkelingen door velen op de voet worden gevolgd, en die tegelijkertijd op uiteenlopende wijzen en niveaus mensen tot handelen aanzet en nieuwe manieren van handelen oproept.’³ Kenmerkend voor dit soort gebeurtenissen is dat ze door veel mensen belangrijk gevonden worden, dat veel

mensen zich erover uitlaten, en dat er verschillende spanningen en gevoelens aan opgehangen worden. Daarom zijn ze een interessante ingang in culturele processen. Een sociaal-wetenschappelijke analyse van hedendaagse passiespelen helpt om op het eerste gezicht uiteenlopende zaken als religie, erfgoed en nationale identiteit in onderlinge samenhang te bestuderen en zo inzicht te krijgen in de publieke rol van emoties in hedendaags Nederland.

Passiespel: een definitie

Ik gebruik in dit boek de volgende definitie: Een passiespel vertelt het lijdensverhaal van Christus, is multimediaal en gericht op het opwekken van emoties. Laat ik deze drie hoofdingrediënten wat nader uiteenzetten.

Het lijdensverhaal van Christus

Het gaat in alle passiespelen om een opvoering van het lijdensverhaal van Christus. Alhoewel dit natuurlijk hét christelijke verhaal is, is het toch niet zo vanzelfsprekend dat het bij passiespelen uitsluitend om religie gaat. Het is een kenmerk van passiespelen dat ze het verhaal van Christus ook buiten de muren van de kerk opvoeren.

Multimediale opvoeringen

Passiespelen zijn multimediale spektakels. Met multimediaal bedoel ik dat er meerdere media gebruikt worden bij het opvoeren van het passieverhaal. Passiespelen zijn al sinds het begin gespecialiseerd in het inzetten van meerdere media om emoties op te wekken en te kanaliseren. Denk hierbij aan muziek en tekst, maar ook decor, belichting, kostuums, enscenering en de locatie van de opvoering. Deze zaken spelen allemaal mee bij het aanspreken van een divers publiek en het tot stand brengen van de emotionele ervaring van het passiespel.